

OSMANLI'NIN BRİTANYA'DAKİ İLK VE TEK ŞEYHÜLİSLÂMİ ABDULLAH QUİLLİAM VE LİVERPOOL İSLÂM ENSTİTÜSÜ*

AYDIN BAYRAM**

The First and Only Sheikh Al-Islam of Ottoman in Britain: Abdullah Quilliam and Liverpool Muslim Institute

Abstract: This study examines William Henry Quilliam, who was a middle-class intellectual and solicitor converted to Islam in Victorian age Britain. The article begins with sketching out some biographical data about Quilliam, whose journey to Islam, and works for the sake of Islam in Britain. Quilliam had established Liverpool Islam Institute, in which a number of Britons embraced Islam via this institution that it had become a pattern of Muslim minority in a Christian environment in order to represent Islam and deliver the message. Therefore, having such a local institute, that fledgling Muslim community in Liverpool managed to have the attention of Muslim community in the world with their local, national and even international activities. Quilliam also held the first and last title of *sheikh al-islâm* of British Isles appointed by Caliph Abdulhamid the second, the Ottoman Sultan between 1876 and 1909 years. Abdullah Quilliam is occasionally labelled as innovator in religion with his ethno-cultural approach to Islam and sometimes as an agent

* Bu makale Artvin Çoruh Üniversitesi BAP birimi tarafından desteklenmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam ve Mezhepler Tarihi ABD. [dadasbayram@hotmail.com].

trying to alter Islamic religion. Thus, an examination on the reality of such claims concludes this study.

Keywords: William Henry (Abdullah) Quilliam, Liverpool Muslim Institute, Sheikh al-Islam, Convert, Britain.



Öz: Bu makale, Viktorya dönemi Britanya’ında İslâm’ı din olarak seçmiş, avukat ve orta sınıf bir entelektüel olan William Henry Quilliam’ın kısa biyografisini, Müslüman oluşunu, yerel ve ulusal bazda İslâm adına yapmış olduğu faaliyetleri konu edinir. Liverpool’da kurmuş olduğu cami ve enstitü vasıtasıyla pek çok İngiliz’in de Müslüman olmasında büyük payı olan Quilliam, İslâm dinini Hristiyan bir çevrede temsil etme ve bu dinin nasıl irşad edilebileceği hususunda önemli bir emsal teşkil etmektedir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başlarında küçük bir ihtida topluluğu olan Quilliam ve arkadaşları Liverpool İslâm Enstitüsü’nü merkez edinerek yerelden ulusala, hatta küresel faaliyetleri ile dünyadaki diğer Müslümanların dikkatini çekmeyi başarmıştır. Quilliam, ayrıca 1876-1909 yıllarında Osmanlı Sultanı olan Halife II. Abdülhamid’in atamasıyla Britanya adalarının ilk ve son şeyhülislâmı unvanına sahiptir. İslâm dinini etnik ve kültürel çerçevede yorumlamaya çalışan Abdullah Quilliam, kimi zaman bid’atçı, kimi zaman da kasıtlı olarak dini tahrif etmeye çalışan bir ajan olarak tanımlanmaktadır ki, bu çalışma bu tarz iddiaların gerçekliğini araştırmakla son bulmaktadır.

164

OMÜİFD

Anahtar Sözcükler: Abdullah Quilliam, Liverpool İslâm Enstitüsü, Şeyhülislâm, Muhtedi, Britanya.



Giriş

Şeyhülislâm Abdullah Guvilyam Efendi, başındaki fes, Sultan II. Abdülhamit Han tarafından kendisine hediye edilen nişanlarla Osmanlı tarzı giyim kuşamı ve söylem olarak sürekli Osmanlı Devleti’nin faziletlerini diline pelesenk eden 19. yüzyılın son çeyreğinde adı sıkça zikredilen önemli İngiliz şahsiyetlerden biridir. Viktorya dönemi İngiltere’sinde Liverpool şehrinde avukatlık mesleğini icrâ ederken biyoloji ve yerbilimi gibi bilimsel etkinliklerde bulunan çok yönlü aktif bir kişiliğe sahip Quilliam, ihtida ettikten hemen sonra yazmış olduğu “*İslâm Dini/İnancı*” (the Faith of Islâm) eseri ile adını hem İngiltere’de hem de uluslararası alanda duyurmuş ve eseri pek çok dile çevrilmiştir. Etkisi ve çağrısıyla pek çok İngiliz’in hidayet bulmasına vesile olan Quilliam, Liverpool İslâm Enstitüsü’nü kurarak haftalık gazete ve aylık akademik dergi (el-Hilâl ve el-Âlemü’l-İslâmî) çıkarmak suretiyle dünyada pek çok Müslümana ulaş-

mayı başarmıştır. Bu gayretleri ve İslâm'ı tanıtma çabaları Sultan II. Abdülhamid Han'ın da gözünden kaçmamış ve şeyhülslâm payesiyle şerefendirilmiştir. Şeyhülslâm sıfatıyla Hindistan'dan Afrika'ya bütün Müslümanların dikkatini çekmiş, özellikle de Avustralya ve Yeni Zelanda gibi Müslümanların azınlık olarak yaşadığı ülkelerde Müslümanlar için bir rol model olmuştur. Türkçe literatürde Abdullah Quilliam ile ilgili olarak 2009 yılında yapılmış bir yüksek lisans tezi¹ dışında ciddi bir akademik çalışma bulunmamaktadır. Bu makalenin yazımı esnasında "Liverpool İslâm Cemiyeti ve Abdullah Quilliam" başlıklı bir makale² yayımlanmış olmasına rağmen, Abdullah Quilliam'ın şeyhülslâmlık görevi ve hem ulusal hem de uluslararası etkinliği ele alınmamıştır. Çalışmamızın amacı şeyhülslâm Abdullah Quilliam'ın fikir ve eylemlerinde şeyhülslâmlık makamını nasıl kullandığı ve Osmanlı devletinin işgaller altında kalan İslâm ümmetinin bir kurtuluş ümidi olan ittihâd-ı islâm (ya da Panislamizm) politikası içerisinde ne gibi bir rol üstlendiğini ortaya koymaktır. Başta birincil kaynak durumunda olan Quilliam'ın kendi eserlerini (mezur kitabı, el-Hilâl ve el-Âlemü'l-İslâmî'de çıkan makaleleri); Quilliam hakkında 2010 yılında İngiltere'de Ron Geaves tarafından yayımlanmış İngilizce kitabı³ ve Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki ilgili belgeleri tetkik etmek suretiyle bu çalışmanın Türkçe akademik literatüre katkı sağlayacağı ümidini taşımaktayız.

I. Quilliam'ın Hayat Hikayesi ve Müslüman Oluşu:

Quilliam, Liverpool şehrinde saygın bir ailede dünyaya gelmiş, eğitimini Liverpool ve civarındaki okullarda almış başarılı ve pek çok sertifikaya layık görülmüştür. 17 yaşında iken maddi imkansızlıklardan dolayı bir avukatın ofisinde çırak olarak çalışmaya başlamıştır. 1873 yılında William

¹ Bk. Muhammed Recai Çiftçi, Muhtedî Abdullah Henry Quilliam'ın 'Dîn-i İslâm' Adlı Eserinin ve Makalelerinin Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.

² Bk. Akıncı, Barbaros, *William Henry Quilliam ve Liverpool İslâm Cemiyeti*, VAKANÜVIS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches, Yıl/Vol. 1, Sayı/No. 2, Güz/Fall 2016.

³ Geaves, Ron, *Islam in Victorian age: The Life and Times of Abdullah Quilliam*, Markfield, Kube, 2010.

Radcliffe ve Smith firmasında eğitim masrafları karşılığında 5 yıl çalışan Quilliam, aynı zamanda yaşam masraflarını karşılamak için de "Liverpool Albion", "Good Templar" ve "The Porcupine" gibi basın ve yayın organlarında muhabir olarak çalışmıştır. Yapmış olduğu görevlerindeki başarısı, onun Alderman William Radcliffe ve sonrasında Liverpool belediye başkanının tedrisinde hukuk tahsili için davet edilmesine vesile olur. 1878 yılında avukat unvanını aldıktan sonra da basın organlarında çalışmalarına devam eder.⁴

William'ın ailesi dindarlık noktasında Wesleyan Metodistlerine bağlı Temperance hareketine, yani alkol içmeyenlere mensup idi. William da 7 yaşında iken büyükbabasının konuşmacı olduğu ve alkolden uzak durmanın iki dünyada da avantajlarının nasihat edildiği Temperance üyelerinin sohbetlerine katıldığı ve kendi ifadesiyle bu sohbetlerden birinde vermiş olduğu söze binaen hayatında hiç alkollü içecek içmediği⁵ daha onun Müslüman olmadan önce yerel ya da Hristiyan kültürü içerisinde farklı bir karakterde olduğunun en bariz göstergelerinden birisidir. Üniversite yıllarında aktif olarak Temperance hareketi içerisinde Liverpool şehri ve çevrelerinde alkol karşıtı fikir ve eylemlerde bulunup halkı bilgilendirme misyonunu yüklenmiştir. Ayrıca Amerika'daki "Negroes" ırkçılığına ve ayrımcılığına karşı 1880'li yıllarda çoğunluk kiliselerini bir önceki asır kölelik sistemini desteklemelerinden dolayı çok sert bir şekilde kınadı. İşçi sınıfının haklarını savundu ve pek çok ticaret odasının da liderliğini yürüttü. Hukuktaki başarısı o kadar artmıştı ki, William haftada 30-40 davada avukatlık yapıyordu, pek çoğu da önemli cinayet vakalarıydı.⁶

Zamanında Darwinizm ve Pozitivizm gibi akımların Britanya orta sınıf entelektüel kesimini etkilediği -bilimsel bilgi insandan ya da doğadan olsun- dinin bu düzen içerisinde yerinin olmadığını savunan bu tarz akımlar William'ın ilgisini çekmemişti. Bilakis, William'ın Müslüman

⁴ Geaves, *a.g.e.*, s. 24.

⁵ Ae., s. 26.

⁶ Ae., s. 31.

olduktan sonraki yazı ve konuşmaları incelendiğinde İslâm'ın öğretilerinin insanlığın içinde bulunduğu buhranlara çözümlerle dolu olduğunu fark etmesi ve bu sebeple İslâm'ı tercih etmesinin arkasında yatan şeyin kendi tanımlamasına göre: "Kur'an'ın öğretileri bilimin keşiflerini destekler; eğer tersinden bakılacak olursa bilimin keşifleri ve yaratıcı ile ilgili kanıtlanan bilgi de böyle girift bir evren içinde insanın yaratıcıya olan haşyetini artırmaktadır."⁷

1882 yılında Quilliam'ın Fas ve Cezayir'e yapmış olduğu seyahatleri İslâm ile tanışma olanaklarını sağlayacaktır. Doktorunun tavsiyesi ile Cebelitarık'a⁸ dinlenmek için geldiğinde Fas'ın şehirlerini görmek için güneydeki Tanca şehrine giden bir feribota biner. Bu esnada dikkatini çeken şey, Faslı birkaç hacının denizden feribota kova ile su çekmeleridir. Suyu çeken hacıların abdest aldıklarını ve sonrasında saf tutarak huşû içerisinde namaza durduklarını dikkatlice izleyen Quilliam, rüzgarın şiddetinin ve geminin sarsıntısının bu haz ve huşuyu bozmadığını hayranlıkla izledikten sonra bu insanların ne yaptıklarını daha detaylı öğrenmek için Tanca'da İngilizceyi iyi bilen bir Müslüman ile dost olur. Bir akşam Tanca'da bir kahvehanede Müslüman arkadaşı ile otururken Müslümanın tanıdığı bir Yahudi de onlara katılır. Bu esnada Müslüman:

Şu an burada hepimizin temsil ettiği üç dinin özelliğini yansıtan bir durumu söyleyeceğim. Bütün peygamberler insanların saadeti için Allah'ın koymuş olduğu kural ve kanunlarını rehberlik ederek ulaştıran elçilerdir. Adem, Nuh, İbrahim (a.s) ve bunlardan sonra gelenler de hep aynı görev ile gelmişlerdir. İnsanlar Yahudi, Hristiyan ve Müslüman olmadan önce tek bir grup idi. İsa (a.s) daha taze bir rehberlik ve inananların faydasına daha içten bir anlayışla geldiğinde doğal olarak İsa'(a.s.)yi takip edenler Yahudilerden ayrıldılar. Çünkü

⁷ Ae., s. 39.

⁸ Her ne kadar hastalığına dair herhangi bir kayıt bulamadığını Geaves iddia etse de Osmanlı Türkçesine tercüme edilen *the faith of Islam* adlı eserini 'Müellifin Terceme-i Hâli' adlı kısımda Mahmud Esad'ın anlatımına göre, Quilliam'ın bir seneye yakın kendisini yatağa düşüren bir hastalığa duçar olduğunu ve doktorunun tavsiyesi ile İspanya'nın güneyine gitmesi tavsiye edilmiştir. bk. Çiftçi, *a.g.e.*; Krş. Gilliat-Ray, S., *Muslims in Britain, An Introduction*, Cambridge, Cambridge University Press., Cambridge, 2010, s. 39.

Hristiyanlık, önceki vahyi tasdik etmekle beraber daha güncel ve daha doğru yolu temsil etmekteydi. Daha sonra Muhammed (s.a.s) tüm insanlığın sırat-ı müstakime ulaştırılmasında rehberlik etmek için geldi. Hristiyanların yaptığı gibi Müslümanlar da diğer dinlerden ayrıldı. Nasıl ki Hristiyanlık haklı olarak sonraki vahyin mahsulü olarak Yahudilikten ayrıldıysa, İslâm da kıyamete kadar sürecek olan ilahî vahyin son temsilcisi olarak Yahudilik ve Hristiyanlık'tan daha güncel ve yeni rehberlik sağlamaktadır.⁹

Arkadaşını dinleyen Quilliam, kendi inançlarına ters düşmeyen bu çıkarsamayı mantıklı bulmuştur. Sonrasında ise Kur'an-ı Kerim'in meali ve Carlyle'nin "Kahramanlar Kitabı"nı okumuştur. İngiltere'ye döndüğünde ise bu dini yaymak için (da'va) nasıl bir metot takip edilmesi gerektiği üzerine kafa yormuştur.¹⁰

Quilliam, İngilizlerin çoktan İslâm karşıtı ideologlar tarafından beslediği bir İslâm düşmanlığı algılarının farkındaydı ve bu yüzden doğrudan İslâm'dan bahsetmek faydasız olabilirdi. Bunun için "alkolün yasa klanmasını savunan derneğe" üye olarak mutad toplantılarda zamanın bilimsel verilerini kullanarak yada ilgi çeken noktalar üzerinde durarak peyderpey İslâm'dan ve Hz. Muhammed (s.a.s)'den bahsetmiştir. Örneğin, 1887 yılında bu toplantıların birinde "*Fanatics and Fanaticism*" adında vermiş olduğu konferansında buhar gücünü icad eden 'Stephenson' ve köleliğe karşı mücadele eden 'Wilberforce' gibi kişilerin içinde buldukları topluma ve zorluklara karşı nasıl mücadele ettiklerini ve nihayetinde de insanlığa ne gibi faydalı işler yaptıklarını aktardıktan sonra insanlık için çok önemli reformlar getiren ve bunu kendi zamanına göre yaklaşık 12 asır önce gerçekleştiren Hz. Muhammed (s.a.s.)'den de bahsetmiştir.¹¹ Konferans boyunca yerel ve ulusal gazetecilerin dikkatini çeken Quilliam'dan konuşma sonrası konuşmanın bir kısmını yayımlamak istemeleri üzerine o, konuşmanın tamamını yayımlayacaklarsa ancak izin verebi-

⁹ Quilliam, Abdullah, *Half a century of Islam in England*, (Şeyhu'l-İslâm Abdullah Quilliam tarafından Mısır'da Genç Müslüman Birliği Merkezinde 2 Ağustos 1928'de vermiş olduğu konferans.) Bk. www.abdullahquilliam.com (20 Temmuz 2016).

¹⁰ Quilliam, Abdullah, *Half a century of Islam in England*.

¹¹ Quilliam, W. Henry, *Fanatics and Fanaticism: a lecture*, At the Vernon Temperance Hall, Liverpool, T.Dobb & Co., Printers, 229, Brownlow Hill, 1890.

leceğini telaffuz eder. Bir kısım gazeteler bunu kabul eder, ancak durumdan haberdar olan şehirdeki rahipler, Hristiyanlığa karşı bir saldırı ve insanların dinlerini terk etme endişesiyle konuşmanın tamamının gazete ve dergilerde yayımlanmasını sakıncalı bulduklarından gazete ve dergi editörleri konuşmanın tamamını değil de bir özetini yayımlarlar. Quilliam'a göre, konuşma içerisinde Hz. Muhammed'e yapmış olduğu atıflar da bu özet konuşma metninden çıkarılmıştır.¹² Başarılı bir avukat karşısında anlaşmayı bozan gazeteciler, Quilliam tarafından gönderilen uyarıyı da dikkate almazlarsa haklarında yasal sürecin başlatılacağından emin olduklarından konuşma metninin tamamının yayımlanması kararını almışlardır. Böylece, Quilliam için İslâm'ı doğrudan insanlara anlatma ve irşad etme faaliyetleri başlamış oluyordu.

Quilliam, 17 Haziran 1887 yılında vermiş olduğu '*Fanatics and Fanaticism*' adlı konferansta kendisinin Müslüman olduğunu ve ismini Abdullah olarak değiştirdiğini resmen açıklamıştır.¹³ Ayrıca, bu konferansın bir gün öncesinde Britanya'da kendisinden başka halihazırda doğma-büyüme İngiliz olan başka birinin Müslüman olmadığını iddia etmiştir.¹⁴ Zikredilen konuşma sonrasında daha detaylı sorular soran Djem Ali Hamilton ve hemen akabinde Elizabeth Murray, kızlık soyadı Cates (Fatıma)¹⁵ Quilliam'ın hidayetine vesile olduğu ilk mühtedileridir.

¹² Quilliam, Abdullah, *Half a century of Islam in England*.

¹³ Geaves, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁴ Quilliam, *Half a century of Islam in England...* Halbuki, o sıralarda daha önce İstanbul'da İngiliz büyükelçiliğinde diplomat olarak çalışmış olan Lord Stanley of Alderley 1859 yılında Müslüman olmuştu ve Liverpool'daki camiye de gelmekte idi. bk. Jamie Gilham, *Britain's First Muslim Peer of the Realm*, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2013: v. 33, no 1, 93-110, s. 97.

¹⁵ Djem Ali Hamilton'un anlattığına göre Quilliam ilk başlarda Hristiyan toplumundaki ahlâki eksiklikleri yazdığı anda tepkiler almakta idi ancak çoğu kişi kazanılan davalar sonrasında bu meşhur avukatı dinlemek için gelir ve konferanslarına ilgi duyarlardı. Barınma evi ve caminin kurulduğu ilk yıllarda (1887) konferans salonu kızgın insanların dolup taşardı ve Quilliam yaklaşık olarak 1 saat boyunca bağırır, gürültü ve kızgınlıkların sakinleşmesini bekledikten sonra bir İngiliz adaleti olarak artık sıranın kendisine geldiğini ifade ettikten sonra konuşmasına başlardı. Konuşmanın sonunda o kızgın insanlar gelip Quilliam'ın elini sıkar ve memnuniyetlerini ifade ederlerdi, hatta İslâm'a girenler bile oluyordu. Bk. Geaves, *a.g.e.*, s. 61-2.

II. Liverpool İslâm Enstitüsü'nün kurulması

Bu bölümde, 19. yüzyılda Britanya topraklarında İslâm'ın ilk temsilcisi olan yerel bir kurumun küresel olarak basın yayın organlarıyla ne gibi faaliyetlerde bulunduğu ve ülkedeki Müslümanları nasıl temsil ettiği ele alınacaktır.

Liverpool İslâm Enstitüsü (bundan böyle LİE)¹⁶, Britanya'nın Müslüman sömürge ülkelere açılan kapısı, sanayi devrimi sonrasında ülkenin en işlek liman şehirlerinden biri olan ve İngiltere'nin kuzeybatı kesiminde konumlanmış Amerika-Afrika-Avrupa kıtaları arasındaki "ticaret üçgeni"nin¹⁷ köşesinde yer alan bir kentte 1889 yılında kurulmuş bir müessesedir. Bugünlerde adı kurucusuna nispetle "Abdullah Quilliam Society"¹⁸ adıyla bir hayır kuruluşu olarak devam ettirilmeye çalışılsa da LİE'nin faaliyetleri ile karşılaştırılmayacak derecede mahallî bir hayır kuruluşu konumundadır. LİE'nin yerelden küresele genişleyen başarısında cemiyetin kurucusu, İngiliz asıllı orta sınıfa mensup ve avukatlık mesleğini icra eden karizmatik mühtedi William Henry Quilliam (1856-1932)'ın çok büyük rolünün olduğu aşıkardır.

Geaves'in iddiasına göre Quilliam, 1887 Temmuz ayında üç üye ile birlikte '*Liverpool Muslim Institute*' (LİE) ve '*British Muslim Association*' (İngiliz Müslümanları Birliği)u kurarak Britanya'da İslâm'ı temsil eden ilk kurumların temelinin atmıştır. Araştırmacılar arasında süregelen tartışmada, Britanya topraklarında İslâm'ı temsil etme noktasında ilk tesis edilen kurumun Liverpool'da mı yoksa Londra'da mı bulunduğu konuşulurken, Geaves halka açık olarak ibadet yapılan ve İslâm'ı yaymaya çalışan ilk kurumun Liverpool'da olduğunu; Londra'nın güneyinde bir

¹⁶ Aslında bu kuruluşun ismi tam olarak İngilizce kaynaklarda "Liverpool Muslim Institute" olarak geçmektedir. Türkçeye tercüme edilirken, 'Liverpool İslâm Cemiyeti' (yukarıda adı geçen tez ve makale); Başbakanlık Osmanlı arşivlerindeki belgelerde önceleri 'Liverpool Mohammedan Association' ve 'Liverpool Cema'ati İslâmiyesi' gibi tabirler de kullanılmıştır. Biz çalışmamızda 'Liverpool İslâm Enstitüsü' ibaresini, orijinaline daha yakın olduğu için kullanmayı uygun gördük.

¹⁷ O. Sykes et al./A city profile of Liverpool, *Cities* 35(2013) 299-318, s. 308.

¹⁸ www.abdullahquilliam.com (10.05.2016).

kasabada yer alan 'Woking Mosque' un ise 1889 yılında açıldığını ifade etmektedir.¹⁹

Önceleri 'Vernon Hall' de bulunan LİE, sonraki yılda üye sayısının 12'ye ulaşmasıyla 8 Brougham Terrace adresine taşınmak zorunda kaldı. 1889 yılında Quilliam, Fatıma Murray'ın Müslüman olmadan önce onu irşad etmek için yazmış olduğu mektupları bir araya getirmek suretiyle meşhur *the Faith of Islam* (Dîn-i İslâm)²⁰ adlı kitapçığı kendi malî imkanlarıyla 2 bin kopya olarak bastırdı ve bir sonraki yıl 3 bin adet daha basımı yapılarak seslerini daha geniş çevrelere duyurma fırsatı yakaladılar. Mühtedilerin sayısı 50'ye ulaşmış ve *Dîn-i İslâm* kitabı yok satmakta idi.

Bu esnada, İngiltere ve Fransa'da sahnelenmek istenen '*Play Mahomed*'²¹ adlı oyun Britanya ve kolonilerindeki Müslümanların tepkilerini çekmeye başlamıştı. Buna kayıtsız kalmayan Quilliam ve arkadaşları, yardımcısı Rafiuddin Ahmed'in kaleme aldığı mektubu İngiltere başbakanına gönderirler. Mektup İngiliz basınında da yankı bulur ve dönemin en etkili gazetesi olan *The Times*'da yayınlanır. Mektupta milyonlarca Müslümanın kutsal olan peygamberin küçük düşürülmesi sadece bir tiyatro şirketini memnun etmek amacıyla Kraliçe Viktorya'nın tebaasında bulunan unsurların dini hassasiyetlerine hanel getireceği ve özellikle Hint Alt-kıtasındaki Müslüman çoğunluğun isyanına sebep olabileceği ima edilmişti.²² Duruma kayıtsız kalmayan hükümet de bu tiyatro oyununun yasaklanması yönünde karar almıştı. Başbakanlık Osmanlı arşivlerindeki bir belgede durum Rafiuddin Ahmed tarafından Sultan II. Abdulhamid'e 24 Ekim 1890 yılında bir mektupla bildirilmiş ve Sultan'ın büyükelçilik aracılığıyla mezkur tiyatro oyununun yasaklanmasındaki gayreti için minnettarlık ifade edilmiştir.²³

¹⁹ Geaves, *a.g.e.*, s. 3 ve 69 (krş.).

²⁰ Türkçe tercüme Arap harfli baskısı için bk. *Dîn-i İslâm ve İslâmiyet'in Başlıca Kavaîd-i Esâsiyye-i 'tikâdiyyesi Hakkında Ma'lûmât-ı Mücmele* (trc. Mahmûd Es'ad Seydişehrî), İzmir, 1314.

²¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan böyle BOA.), Y.PRK.EŞA.12/28.

²² Geaves, *a.g.e.*, s. 70.

²³ BOA., Y.PRK.EŞA.12/28.

Adı geçen tiyatro oyunun yasaklanmasındaki çabalarından ötürü LİE, İslâm dünyasından pek çok üst düzey diplomat ve yetkilinin dikkatini celb etmiş ve ziyaretine vesile olmuştu. Örneğin, Osmanlı'dan imparatorluk komiseri Hakkı Bey ve Şikago'daki sergiye gitmekte olan Osmanlı delegesi merkez istasyonda Quilliam ve Liverpool Baş şebenderi (konsolos) Lütfi Bey tarafından karşılandıktan sonra şehirdeki Türkler tanıtıldı ve camiye ziyaret düzenlendi.²⁴ Bu gibi ziyaretlerden sonra, muhtemelen Sultan 2. Abdulhamid, Quilliam hakkında bir kanaat oluşturmuş olacak ki 1893'te sıra dışı bir uygulama olarak onu Osmanlı'nın Britanya'daki *Şeyhu'l-İslâm* olarak atayacaktı. LİE, sembolik olarak Britanya'da Müslümanları temsil eden bir merkez konumundaydı ki sadece Müslüman diplomatlar değil, aynı zamanda şehirde mola veren transit gemicilerin ve askerlerin de uğrayıp ibadet ettikleri bir mekân idi. İbadet etmek için insanların toplandıkları bir mekân olmanın yanı sıra, barınma, beslenme, ilmî toplantılar yapma ve konferanslar gibi fonksiyonları itibarıyla de sosyal bir merkez haline gelmişti.

LİE'de nikah merasimleri, cenaze törenleri yerel ve ulusal medyanın büyük ilgisini çekmekteydi. Önceleri özel ve halka açık olmayan nikah merasimlerin gerçekleştiği elit tabakadan Hintli ya da Asyalı Müslüman erkeklerin İngiliz kızlarla evlendikleri Geaves tarafından detaylıca aktarılıyor.²⁵ Biz burada sadece birer örnek vermekle yetineceğiz. İlk olarak, Liverpool Daily Post gazetesinin 27 Aralık 1892 tarihli ve "Noel tatil gününü yerel Müslümanlar nasıl geçirdi" başlıklı yazısında Müslümanların tatil günü anlatılıyor: Liverpool'da İslâm kilisesinde (*the Islam Church*), Bay Quilliam'ın her zamanki yıllık cömertliği ile yaklaşık 250 kadar fakir çocuk ve yetişkini sabah kahvaltısıyla ağırladığı, kahvaltıdan sonra pek çok erkek ve kadının ezberden şiir ve şarkı okudukları; gün boyu eğlenmenin devam ettiği ve akşam yemeğinde 400 ile 500 kişiye ulaşan fakir insanların yemek ve çay ile bayram ettikleri; yemek sonrasında bir konser ve Quilliam'ın sunumu ile bir slayt gösterimi yapıldığı aktarılıyor. Bu

²⁴ Geaves, *a.g.e.*, s. 72.

²⁵ *Ae.*, s. 151-4.

haber aynen *el-Hilâl*(the Crescent)'in ilk sayısında yayımlanmıştır.²⁶ İkinci misalimiz ise bir evlilik merasimidir ve topluma göre bu sıra dışı tören oldukça ilgi toplayarak '*Liverpool Courier*' ve '*Sunday Chronicle*' gazeteleri tarafından yayımlanmıştır. Haber, varlıklı bir İngiliz aileden gelen ve kısa bir süre önce İslâmiyet'i seçen gelinle Hindistanlı bir tabip olan damadın Londra'da gerçekleştirmiş oldukları resmi nikâhın Liverpool camiinde dinî olarak merasimini konu ediniyor. Mehir olarak bin İngiliz Sterlininin geline verildiği ve damadın nikah akdinde eşi üzerine daha fazla evlilik yapmayacağı maddesi ekli olarak İngilizce, İslâmî hukuka göre gerektiğinde Arapça ve damadın anlaması için Hindistan dilinde nikahın Quilliam tarafından kıyıldığı aktarılıyor.²⁷ Son olarak, Aralık 1903'te vefat eden Alderley'in 3. Baronu olan aristokrat bir mühtedinin cenaze merasimini örnek vermemiz ülkede Müslüman varlığının bilinmesi açısından önem arz etmektedir. LİE'de Henry Edward John Stanley (Abdurrahman) için tam bir Müslüman cenaze töreni düzenlendi ve taziye verenler arasında Osmanlı –Londra Büyükelçiliğinin baş katibi Hamid Bey de bulunuyordu. Lord Stanley'in vefatı basın yayın organlarının büyük ilgisini çekmiş ve Liverpool'da hızla artan mühtedi sayısı ve profillerini konu edinmişti.²⁸

1891 yılından itibaren yukarıda zikredilen ve halka açık olarak yapılan dinî merasimlere yerel halk İslâm karşıtı ve ırkçı söylemleriyle karşı çıkmış ve çok aşırı tepkiler vermişlerdir.²⁹ Ancak Quilliam, İslâmiyet'in ortaya çıktığı ilk günlerde Müslümanların yaşadığı sıkıntı ve eziyetlere karşı Hz. Muhammed'in sergilediği davranışlardan ilham alarak İslâmî ritüelleri yerine getirmede ve yerel basına açıklamalar yapmada büyük maharetler sergilemiştir. Nisan 1891 yılında Quilliam ve oğlu Robert Ahmed, İstanbul'a davet edilir ve Yıldız Saray'ında bir aydan fazla mis a-

²⁶ The Crescent, v.1, n.1, 1893, s. 4-5.

²⁷ The Crescent, v.1, n.1, 1893, s. 6-7.

²⁸ Geaves, *a.g.e.*, s. 118; Mardin, Yusuf, Abdülhak Hamid'in Londrası, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 1976, s. 288-291; Ayrıca bk: Armağan, Mustafa, Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı 2, Timaş Yay., İstanbul, 2009, s. 206.

²⁹ Geaves, *a.g.e.*, s. 71.

fir edilirler. Abdullah Quilliam'a çeşitli Osmanlı onur ve rütbeleri veril-
mek istenirse de Quilliam bunu kabul etmez; ancak oğluna Bey unvanı
verilerek seçkin bir alay olan Ertuğrul'a binbaşı olarak atanır.³⁰

LİE'in kurulmasında ve faaliyetlerinin sürdürülmesinde finansman
olarak Osmanlı topraklarındaki ve Hintli Müslümanların büyük destekle-
ri olmuştur. Sierra Leone ve Rangoon'dan gelen bağışlar³¹ da önemli kat-
kılarıdır. Dajani'nin vermiş olduğu istatistiğe göre, Quilliam, 1890 ile 1892
yılları arasında Hint İslâm merkezlerinden 40 bin rupi bağış almıştır.
Quilliam, bu destekle *Crescent Printing Company* (Hilal Yayın Şirketi)'ni
kurmuştur.³² Bu matbaanın kurulmasıyla *Dîn-i İslâm*'ın 20.000 kopyası
basılmış ve mühtedi sayısı 83'e ulaşmıştı.³³ Dahası, bu yayının organı vası-
tasıyla Liverpool'daki Müslümanlar seslerini deniz aşırı ülkelere iki
önemli enstrümanı olan *The Crescent* (el-Hilâl) ve *The Islamic World* (*el-
Âlemü'l-İslâmî* yada İslâm Dünyası) ile duyurmayı başarmışlardır. Her iki
yayın da 1893 yılında basılmaya başlanmış ve miadlarını da 1908 yılında
doldurmuşlardır. Önceki yayın 8 sayfa ve haftalık yerel bir gazete türü
iken; sonraki 32 sayfadan oluşan aylık uluslararası bir dergi idi ve daha
akademik bir içeriğe sahipti. Başka bir ifade ile *el-Hilâl*, 'İngiltere'de
İslâm'ın haftalık kaydını' tutarken; *el-Âlemü'l-İslâmî* ise daha çok kendisi-
ni 'İslâm'ın küresel ilgisine' adanmıştı.³⁴ Her iki yayın da başta İngiliz im-
paratorluğunun ana unsurları olan Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney
Afrika gibi ülkelerde İslâm karşıtı propagandalar karşısında bir metot
geliştirmek ve İslâm'ı buldukları ülkelerde tanıtmak isteyen Müslü-
manlar³⁵ tarafından talep edilmekte hem de Osmanlı'dan başlayarak,

³⁰ Ae., s. 72.

³¹ Sırasıyla, öncekinden 1000 sonrakinden 400 İngiliz Sterlini Brogham Terrace'nin civarındaki arsaların alınması ve LİE'in genişletilmesinde kullanılmıştır. Bk. Geaves, *a.g.e.*, s. 73.

³² Dajani, Amjad Muhsen S., *The Islamic World, 1893-1908*, Victorian Periodicals Review, Vol. 47: 3, Fall 2014, pp. 454-475, s. 454.

³³ Geaves, *a.g.e.*, s. 73.

³⁴ Dajani, *a.g.m.*, s. 454.

³⁵ Germain, Eric, *Southern Hemisphere Diasporic Communities in the Building of International Muslim PubLİE Opinion at the Turn of the Twentieth Century*, Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, Vol. 27/1, 2007, pp. 126-138. s. 129.

Afganistan, Mısır, Hindistan, ve Endonezya'ya kadar diğer İslâm topraklarındaki üst düzey Müslüman yönetici ve aydınlarla postalanmakta idi. Quilliam, *the Islamic World*'u dünyada 200 civarında şehre gönderiyor, 100 civarında en az iki dille yazılan dergilerin editörleriyle de değiş-tokuş yapıyordu.³⁶ İngiltere'de İslâmî irşad faaliyetlerindeki ve dergilerin editörlüğündeki başarısı Quilliam'ı dünya çapında ünlü kılmaya yetmişti ki İngiltere'ye yolu düşen çoğu Müslüman, Liverpool'a uğramadan ve Quilliam ile tanışmadan geçemiyordu.

1893 yılında Fas'a giden Quilliam'a, Fas sultanı tarafından Fez şehrindeki dünyanın en eski üniversitelerinden biri olan el-Kayravan (Qaraouine) Üniversitesi'nde 'fahri âlim'³⁷ unvanı verilir. İslâm'da herhangi bir ruhbanlık sınıfı yada dinî hiyerarşi bulunmamasına rağmen, 'âlim' unvanı Quilliam'ı önemli bir dini otorite haline getirdi ki³⁸ artık bundan sonraki yaşamında kişisel fikir ve fetvalarında Quilliam bu unvanı kullanmıştır. Fas'taki medreselerin (üniversite) El-Ezher gibi tanınmış üniversitelerle çok sıkı bir ilişkisi vardı ve bu medreseler İslâm dünyasında dinî bir referans kaynağı olarak tanınmaktaydı. Quilliam'ın dinî otoritesini taçlandıran tarihî olay ise Sultan II. Abdulhamid'in onu Britanya ve adalarının 'şeyhülislâm'³⁹ olarak atamasıydı. 1894'te şeyhülislâm sıfatıyla ilk görevi Halife Sultan 2. Abdulhamid'i Batı Afrika'da Lagos'ta bir cami açılışında temsil etmek ve İslâm adına yapmış olduğu gayretler sonucu Muhammed Şitta'yı onurlandırmak için 'Bey' unvanını kendisine takdim etmişti.⁴⁰ Bu vazifeyi ifâ ettikten sonra Afrika'da pek

³⁶ Dajani, *a.g.m.*, s. 463 ve 465.

³⁷ Geaves, *a.g.e.*, s. 74.

³⁸ Dajani, *a.g.m.*, s. 455.

³⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bu atamayı belgeleyen bir evrak bulamadık ancak dolaylı olarak Baş Kitabete Dairesi 121 numaralı evrakta kendisine 4. dereceden bir Osmanlı nişanının verilmesi (bu belgenin yayımlanmış ve sadeleştirilmiş hali için bk. Şeker, Mehmet, "Sultan Abdülhamid'in İngiltere'ye Atadığı Şeyhülislâm", *Derin Tarih Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul, 2012, ss. 22-24); Quilliam'ın Yıldız Sarayı'nda ağırlanması ve oğlunun Liverpool Başşehbenderliğine tayini (bk: BOA. Y.A.RES.1320/5/14); ve Abdullah Quilliam'ın 'şeyhülislâm' unvanını kullandığı antetli evraktan (bk: BOA.TFR.I.M.25/2452) anlamaktayız.

⁴⁰ Quilliam, A. *The Crescent*, 708, 7 December 1898.

çok yere seyahat eden ve oradaki Müslümanlarla iletişim kuran Quilliam, şeyhülislâm olarak tanınmakta, kendisine hediyelerin takdim edilmesinin yanı sıra LİE'e de pek çok bağış yapılmakta idi. Dahası, Afganistan Emiri Abdurrahman Han'ın da Abdullah Quilliam'ı 'şeyhülislâm' olarak kabul etmesi Quilliam'ın Britanya'da Müslümanları temsil etme rolünü pekiştirdi.⁴¹ Günümüzde yaklaşık "3 milyon Müslüman azınlığa"⁴² sahip Britanya'da İslâm'ın resmi olarak ilk ve tek temsilcisi olmak ve İngiliz hükümeti tarafından da kabul görmek bugüne kadar pek kimseye nasip olmamıştı. Buna ek olarak, Pers Şahı'nın 1899 yılında Quilliam'ı Liverpool'a 'Pers Büyükelçisi' olarak ataması da diplomatik açıdan onun Liverpool'daki faaliyetlerine katkıda bulunmuştur.

Böylesine verimli geçen bu yıllarda, LİE'in bina kapasitesi çevresindeki bloklar satın alınarak daha da genişletildi. LİE, artık küçük bir mesitten ziyade konferans salonu, özel günlerde kullanılması için büyükçe bir salon, laboratuvarlarının yanı sıra oyun bahçesi ve parkı olan bir medrese (hem erkek hem de kız çocuklar için okul), imam evi ve şehre gelen Müslümanların konaklayabilecekleri bir han, bay-bayan abdesthaneleri ve matbaası ile bir külliye haline gelmişti. Yıldız Sarayı'ndan getirilen hediyeler ve Afganistan emirinin şehzadesi ile gönderdiği hediyelerle dekore edilen külliye, 4 Aralık 1895 yılında resmi olarak Osmanlı Büyükelçisi Kamil Bey ve Liverpool Başkonsolosu Ahmed Quilliam Bey ve diğer önemli mühtedi şahsiyetlerin huzurunda açılışı yapıldı.⁴³ Aşağıdaki resimlerde enstitünün dışardan bir planı (resim 1) teklif edilmiş ama araştırmamız sonucunda elimizdeki kaynaklarda külliyenin resmi açılışında kubbe ve minarenin olmadığı, ayrıca pencereler ve kapı üzerindeki kemerlerin de sonradan düzleştirildiği, BBC televizyon kanalının yapmış olduğu belgeselden anlaşılmaktadır.⁴⁴ Ancak içeriği yansıtan resimde

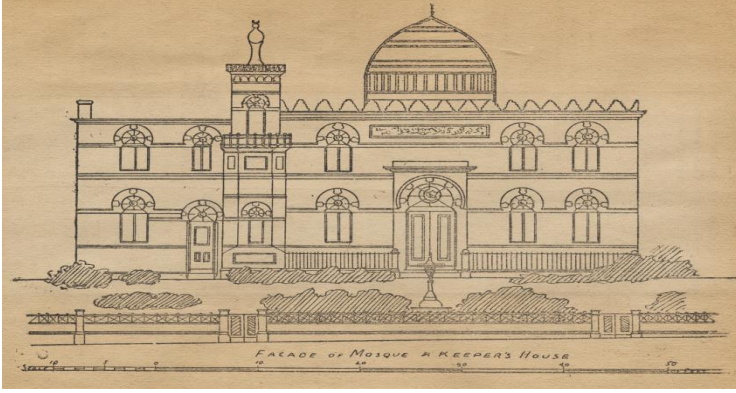
⁴¹ Geaves, *a.g.e.*, s. 75.

⁴² bk. Bayram, Aydın, *Sunni Muslim Religious Life in Britain: With Special focus on Religious Practices, Religious Authority, and Intra-faith relations*, Lulu Publishing, London, 2014.

⁴³ Geaves, *a.g.e.*, s. 77-8.

⁴⁴ <http://www.abdullahquilliam.org/bbc-great-british-İslâm/> (20 Eylül 2016).

(resim 2) batı kültürünün bir unsuru olan piyano ile beraber İslâm kültürüne ait dekorlar ve mimarinin etkilerini görmek mümkün.



Resim 1: Liverpool kayıtlarında caminin teklif edilen dış görünümü
(Proposed Mosque Exterior Liverpool Records)⁴⁵

177

OMÜİFD



Resim 2: Liverpool İslâm Cemiyetinin içerden bir görünümü
(Interior of the Moslem Institute, Liverpool)⁴⁶

1896 yılında şehirde istenmeyen veya gayr-i meşrû çocuklar için "Medina Home for Children" (çocuklar için Medine Evi) kuruldu ki *el-*

⁴⁵ <http://www.abdullahquilliam.org/during-abdullah-quilliams-li-fe/> (20 Eylül 2016).

⁴⁶ <http://www.abdullahquilliam.org/during-abdullah-quilliams-li-fe/> (20 Eylül 2016).

Hilâl' de verilen bilgiye göre imparatorluğun ikinci büyük şehri olan Liverpool'da her yıl yaklaşık olarak 2000 civarında gayr-i meşrû çocuğun dünyaya geldiği ve anneleriyle bir başına bırakılan bu çocukların gerektiği kadar beslenme, eğitim ve ahlâk terbiyesi alamadığına dikkat çekilmiştir. Bu amaçla toplumun çok önemli bir hastalığına çare olmayı hedefleyen Quilliam ve arkadaşları 4 *Sheil Road*'da bu evi çocuklara ve terk edilen annelere bir yardım derneği olarak kurdular.⁴⁷

On dokuzuncu yüzyılın son on yılı, LİE için kuruluştan yükselişe geçen bir süreci içine almakta idi. Bir yandan yerel ve ulusal çevrelerde şeyhülislâm Quilliam'ın konuşma programları bir yandan da uluslararası alanda Osmanlı'yı temsil etmesi LİE'in altın çağını yaşamasına vesile oluyordu. Ancak bu yıllarda LİE'in karşılaşmış olduğu sorunların başında şehirde yaşayan ve transit geçen Müslümanların iâşe ve barınmalarını sağlamak için maddi imkansızlıklar gelmekte idi ve bu genelde Quilliam'ın avukatlık ve kitap gelirlerine bağlıydı. Diğer bir mesele de, genelde mühtedilerin yaşlı kişilerden oluşması ve yüksek ölüm oranları idi.⁴⁸

III. Şeyhülislâm Abdullah Quilliam Efendi'nin ittihâdı-İslâm (ümmeçilik) faaliyetleri:

Zamanın İngiliz gazetelerine göre Sultan II. Abdülhamit'in Panislamcı politikasında uluslararası etkin bir ajan olan şeyhülislâm Abdullah Quilliam Efendi, Osmanlı devletinden bir kuruluş bile almadığını ifade ediyordu.⁴⁹ Onun yaklaşımı milliyetçilik karşısında ümmetin birliğini savunan anti-ulusalcı bir İslâmî çağırış idi.⁵⁰ Mü'minlerin emîri ve meşrû halifesi olarak Sultan II. Abdulhamid'i abul etmesi, Quilliam'ı bir ajan değil de her Müslüman gibi ümmetin birliğini savunan ve arzulayan sıradan birisi olarak nitелеmek daha doğru olacaktır. Burada makalemizin muhteva ve hacmini göz önünde bulundurarak çok detaylı bir şekilde "panislamizm"

⁴⁷ The Crescent, v. 17, n. 421, 1901, s. 88.

⁴⁸ Geaves, *a.g.e.*, s. 116.

⁴⁹ Ae., s. 207; The Crescent, No. 565, 11th November 1903.

⁵⁰ "Anti-nationalist pan-islamic propaganda" Dajani, *a.g.m.*, s. 460.

politikasını incelemeyeceğiz, ancak konumuzla ilgili olduğu için kısaca değinmekte fayda var.

Milliyetçi akımların ırkçı, saldırgan hatta emperyalist akımlar (pan-slav, pan-germen) haline dönüştüğü zamanda sözde “Panislamizm”⁵¹ politikası ile dağılmakta olan Osmanlı Devleti’ni bir “oyalama politikası”⁵² ile devletin parçalanmasını uzun bir müddet geciktirmiştir Sultan II. Abdülhamid. Halife, esasen dünyadaki Müslümanların hilafete bağlılıklarını kuvvetlendirmek ve çoğu İslâm topraklarının işgalci devletler tarafından kontrol edildiği şartlar içerisinde “Muhayyel cemaat”⁵³ veya İslâm üst kimliği altında (panislam - İslâmcılık) dağılmış veya muktedir olmayan İslâm toplumu için bir umut oluşturma gayreti içerisinde olmuştur. Müslümanlar tarafından bu gayret ‘ittihâd-ı İslâm’ olarak nitelenmesine rağmen batılılar tarafından ‘panislamizm’ olarak isimlendirilmiştir. Batılı bir araştırmacı, “panislamizm” kavramının ortaya çıkmasında batının korku ve kaygısını şu şekilde sıralamaktadır: ‘Hicaz’da hacıların bir araya gelmesiyle ideolojik fikirlerin diğer hacılara bulaşması, ‘Yıldız’ sarayında gizlice örgütlenen ve iletişim kuran tarikatların (Kafkasya’daki Nakşiler’den tutun Afrika’daki Senusilere kadar) faaliyetleri ve bir de halifenin ağızından çıkacak tek kelime olan ‘cihat’.⁵⁴ Zaten Sultan da cihad kavra-

⁵¹ Orhan Koloğlu’na göre, pan-islamizm, her ne kadar Avrupalıların icat etmiş olduğu uydurma bir tabir olsa da kendileri de zamanla bu tabirin nasıl ortaya çıktıklarını unutmuslardır. Batılıların bu algısını Sultan iyi kullanmış ve gerçekte Sultan’ın böylesine uluslararası ajanlarının olmadığı anlaşılmıştır. Bk. Koloğlu, Orhan, Abdülhamit Gerçeği, Gür Yayınları, İstanbul, 1987. s. 93; Azmi Özcan’ın değerlendirmesine göre de başta İngilizler olmak üzere batılı devletlerin İslâm ülkelerine yönelik sömürgeleştirme faaliyetlerini meşrulaştırmak için Abdülhamid önderliğinde insanlığı tehdit eden bir *pan-islamizm* heyulası icat edilmiştir. Bk. Özcan, Azmi, *Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları*, Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid: c.1, Erciyes Üniversitesi Yayınları no 184/2011, ss. 283-295, s. 287.

⁵² Sırma, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid’in İslâm Birliği Siyaseti*, Beyan Yay., İstanbul, 1990, s. 45.

⁵³ Deringil, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Geleneğin İcadı’, ‘Muhayyel Cemmat’ (‘Tasarımlanmış Topluluk’) ve Panislamizm*, Toplum ve Bilim, 1991, c. 54, S. 55, ss. 47-64.

⁵⁴ Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid (Abdülhamid II, le sultan calife)*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yay., İstanbul, 2012, s. 285-6.

mını bir blöf olarak sömürgeci devletlere karşı kullanmaktaydı.⁵⁵ Sultan Abdülhamid, hatıratında bununla ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır.

İslâmiyetin birliği devam ettiği müddetçe, İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollanda elimde sayılırlar. Çünkü tebaiyetlerinde bulunan Müslüman memleketlerde Halife'nin bir sözü cihat meydana getirmek için kâfidir ve bu Hristiyanlar için bir felâket demektir.⁵⁶

18. yüzyıldan itibaren batılı emperyalistlerin İslâm topraklarına hükmetmeye başlamasıyla Hint alt kıtasının İngiliz hakimiyetinde olması, "İran'da Şii Nadir Şahın tahta geçmesi, Fas'ı Alevi Şerif Hanedanının yönetmesi" gibi mezhebi unsurlar genel olarak Sufî-dayanışma hareketlerinin Osmanlı Devleti çevresinde toplanmasına vesile olmuştu.⁵⁷ Sultan Abdülhamid Han'ın Asya ve Afrika'daki tasavvuf şeyhleri ile yakın irtibatı, onları Yıldız Sarayı'nda sürekli ağırlaması ve kendisinin de bir "Kadirî tarikatı mensubu" olması bu sufî bağ vesilesiyle bir ittihâd kurmasında etkili olmuştur.⁵⁸ Dönemin İslâm topraklarındaki tekke ve zaviyeler, Sultan Abdülhamid'in ittihâd-ı İslâm politikasında etkin unsurlardı. Özellikle 'hanefî' mezhebine bağlı kişi ve kuruluşlarla bu iletişim ağı kurulmakta idi. Nitekim Sultan Abdülhamid, Osmanlı Hilafetine bey-nelmilel bir hüviyet kazandırmış ve çoğu tarikat şeyhi olan gizli temsilcilerini Türkistan, Hindistan, Afrika, Japonya ve Çin'e göndermiştir.⁵⁹

Çin'e giden Dağıstanlı Ali Rıza Efendi ve Bursalı Hafız Hasan Efendi 1907'de kurulan Mektebi Dâru'l-Ulûmi'l Hamidiyye'de yüzden fazla öğrenciye ders vermiş ve halifeliğin tanıtılması gayretinde olmuşlardır.⁶⁰ Japonya'da İslâm'ı yaymaya çalışan aslen Kazanlı bir alim olan Abdürreşid İbrahim Efendi de Uzakdoğu'da halife ile irtibatı olan önemli şahsi-

⁵⁵ Sultan, cihadın cismen değil de ismen bir tehdit olduğunu kızına söylemişti. Bk. Ayşe Osmanoğlu, Babam Abdülhamid, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 231.

⁵⁶ Sultan Abdulhamid, Siyasi Hatıratım, Dergah Yay., İstanbul, 1984, s. 178.

⁵⁷ Dabağyan, Levon Panos, *Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 191.

⁵⁸ Dabağyan, *a.g.e.*, s. 192.

⁵⁹ Sırma, *a.g.e.*, s. 46.

⁶⁰ Kılınç, Arzu, *II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları*, Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid: c.1, Erciyes Üniversitesi Yayınları, no 184/2011, ss. 265-279, s. 276.

yetlerden birisidir.⁶¹ Osmanlı Devleti içinde bulunup da farklı etnik unsurlar üzerinde nüfuzu olan tasavvuf şeyhlerinin ittihâd-ı İslâm uğrunda büyük katkıları olmuştur. Örneğin, Özbek Tekkesi şeyhi Buharalı Süleyman Efendi ve Şeyh Ebu'l-Huda, Hindistan Müslümanları tarafından tanınan ve itibar edilen kişilerdendir. Çok defa Hindistan'a ziyaretler gerçekleştirmiş ve onların halifeye bağlılıkları noktasında faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁶² Sultan II. Abdülhamid zamanında ittihâd-ı İslâm uğrunda iki gazete çıkarma girişimi de olmuştur: biri İstanbul'da (Peyk-i İslâm- Urduca) diğeri Londra'da (el-Gayret- Farsça ve Arapça).⁶³

Şeyhülislâm Abdullah Quilliam Efendi de Abdülhamid Han'ın Britanya'dan dünyaya uzanan ve büyük ölçüde İngilizlerin sömürgesi altında bulunan Müslümanlara ulaşan İngilizce basın yayın organları olan bir vasıtası konumundaydı. Önce Quilliam'a Afrika'da verilmiş görevlerde halifeyi temsil etmesi⁶⁴ ve onun yerel sufilerle, özellikle de Muhammed Senûsi⁶⁵ ile, etkileşim içerisinde bulunması da bu fikri açıkça desteklemektedir. Önceki bölümde kısaca değinilen LİE'in yayın organlarının - *The Crescent* (el-Hilâl) ve *The Islamic World* (el-Âlemü'l-İslâmî)- denizaşırı ülkelere ve İslâm coğrafyasına gönderilmesi de Dajani'ye göre Quilliam'ın "Abdulhamid'in Panislamizm politikasına bir katkıdır."⁶⁶

İngilizlerin savaş politikasında Osmanlı yandaşı olması ve savunması,⁶⁷ Osmanlı içerisindeki Ermeni isyanlarında Londra merkezli hareket eden Ermenilerin takibi noktasında bilgi vermesi⁶⁸ ve Ermeni lobilerinin karalama hareketleri karşısında Halife Abdülhamid'i savunan bir duruş

⁶¹ Kılınç, Arzu, *a.g.m.*, s. 273.

⁶² Özcan, Azmi, *a.g.m.*, s. 290.

⁶³ Ae., s. 289.

⁶⁴ Quilliam, A. *The Crescent*, 708, 7 December 1898.

⁶⁵ Geaves, *a.g.e.*, s. 75.

⁶⁶ Dajani, *a.g.m.*, s. 460.

⁶⁷ Geaves, *a.g.e.*, s. 171-2.

⁶⁸ BOA.TFR.LM.25/2452 numaralı belgede Abdullah Quilliam, İngiltere şeyhülislâmı olarak Selanik'teki Umûmî müfettiş Hilmi Paşa'ya yazdığı mektubunda Ermeni isyanlarına karşı kişilerin sahte pasaportlarla Rusya'ya gidişini sağlayan Brailsford adındaki kişinin en sonunda yakalandığı ve cezaya çarptırıldığı gazete kupürleriyle beraber rapor ediyor.

sergilemesi Quilliam'ın gerçekten din noktasında halifeye ne kadar sadık kaldığını göstermektedir. Şeyhülislâm Abdullah Quilliam, özellikle Sudan'da ortaya çıkan Mehdî hareketi karşısında İngilizlerin stratejilerini eleştirmiş ve Mısırlı Müslümanların İngiliz ordusu tarafından kullanılması karşısında da şu fetvâyı îrad etmiştir:

...Bir doğru Müslümanın, halife-i İslâma âsi olmayan diğer bir Müslüman aleyhinde silah kullanması Allah'ın rızasına Peygamber Efendimizin emrine şeriatın ahkâmına kat'iyen muğayirdir.

Müslümanlardan her kim zikrolunan Sudan mücahidlerinin aleyhinde icra-yı harekâtda bulunanlara bir lokma ekme yahud bir yudum su verirse yahud her ne suretle olursa olsun yardım ederse imanında kâzib ve küffâra iânet ettiği için Müslüman unvân-ı celîlîni taşımağa gayr-ı lâyük olacağını ihtar ederim.

Bin üç yüz on üç sene-i Hicriyesi Şevvâli'nin on üçüncü Salı günü Liverpool'da cami-i şerîfde bî't-tahrîr imza olundu.

*Britanya Adalarında Şeyhülislâm W.H. Abdullah Quilliam*⁶⁹

Britanya adalarındaki 'şeyhülislâm' makamının Osmanlı topraklarındaki⁷⁰ ile hemen hemen aynı işleve sahip olduğu söylenebilir, ancak belgelerden anlaşıldığı üzere çözülemeyen meselelerde meşihat makamına başvurularda bulunulduğu durumlar olmuştur. Mesela, yukarıda zikredilen Sudan Mehdî hareketinde Mısır ve Hintli Müslümanlardan alınan tepkiler⁷¹ üzerine Quilliam, Sudanlılara "şer'an ne nazarla bakılmak yani Sudan ehl-i İslâmın dâll ve bâğî mi yahud müdâfi' ve mücahid mi" adlandırılması gerektiğini İstanbul'da devrin şeyhülislâmı Mehmed Cemaleddin Efendi'ye sormuştur.⁷² Şeyhülislâm Quilliam, bu gibi şüpheli

⁶⁹ BOA.Y.PRK. MŞ, 6/41 Abdullah Quilliam ile Osmanlı Şeyhülislâmlık Meşihati arasındaki yazışmalar ve fetva için bk: Osmanlı İdaresinde Sudan, ss. 235-241. İngilizce olarak Geaves'in kitabında aktarılan fetva metni de *el-Âlemü'l-İslâmî*'nin 37. sayısı, Mayıs 1896'da neşr olunmuştur. Bk. Geaves, *a.g.e.*, s. 173-4.

⁷⁰ Bk. Mehmet İpşirli 'Şeyhülislâm' DİA, c. 39; s. 96.

⁷¹ Hintli bazı Müslümanlar, Quilliam'a siyasî meselelere karışmaması yönünde tavsiye mektupları göndermişlerdir. Bk. Dajani, *a.g.m.*, s. 459.

⁷² Osmanlı İdaresinde Sudan, s. 241.

meseleleri hiyerarşik bir yapı içerisinde meşihat makamına danışmaktan kaçınmamıştır.

Osmanlı arşivlerindeki belgelere göre, Sudan'daki Mehdî hareketinin bastırılmasından sonra Şeyhülislâm Quilliam, LİE'de 2 Nisan 1899'da tertip edilen bir toplantıda mehdilik iddiasında bulunan Muhammed Ahmed b. Abdullah'ın İngilizler tarafından katledilmesi ve Sudan emiri Abdullah'ın halifelik iddiasını eleştiren bir konuşma yaparak İngiliz parlamentosunu protesto etmektedir. Bu konuşmada mehdîlik kavramını tartışıp ve zuhuruyla ilgili rivayetleri aktardıktan sonra, Ahmed b. Abdullah'ın gerçek mehdî olduğuna inanmadıklarını ama cesedinin mezarından çıkarıldıktan sonra cesedine çeşitli işkenceler yapıp başının kesilmesi ve İngiltere'de bir müzeye konulmak üzere getirilmesini kendisi de bir İngiliz olarak tasvip etmemektedir ve bunu "vahşî-hayvanî" olarak nitelendirmektedir. Konuşmanın devamında Sudanlı Emir Abdullah'ın kendisini halife olarak ilan etmesine karşı çıkararak "halife-i İslâm, devlet-i aliye-i Osmaniye'nin padişahı zışan emir'el-mü'minin Sultan Gazi Abdülhamid Hanı Sani Hazretleridir"⁷³ ifadesiyle Osmanlı Halifesinin meşruluğunu savunmuştur.

Şeyhülislâm Abdullah Quilliam, sürekli olarak yazı, söylem ve hareketlerinde kendisinin Şeyhülislâm olarak İngiltere'deki Müslümanları temsil ettiğini ve tüm İslâm ümmetinin emiri olan Halife'ye bağlılığını gösteriyordu. Bu durum şeyhülislâmın giyim kuşamına da yansımıştı ki kendisine hediye edilen nişan ve armalar adeta Quilliam ile özdeşleşmişti (resim 3). 1902 yılında Liverpool belediye başkanının daveti ile Coronation kutlamalarına katılan Abdullah Quilliam ve büyük oğlu giymiş oldukları kıyafetleri ile medyanın büyük ilgisini çekmişti. Abdullah Quilliam bir "amir gibi" oğlu da bir "Türk asker üniformasında" idi.⁷⁴

⁷³ 21 Mart 1315 tarihinde Liverpool Baş Şehbenderliğinden Hariciye nezaretine gönderilen 55 numaralı tahrirat. Bk. BOA. YA.HUS.395/104.

⁷⁴ Geaves, *a.g.e.*, s. 112.



Resim 3: Şeyhülislâm Abdullah Quilliam Efendinin bir portresi⁷⁵

184

OMÜİFD

1904 yılında yine Müslüman halkın zulüm görmesini Somali topraklarında yapılan Jidballi savaşında İngiliz askerlerini yeren bir hiciv kaleme almıştır:

Haykırın, barış prensinin pervasız takipçileri!

Haykırın Britanyalılar kana ve cana kıymaya susamışlığınız o kadar çok ki hepinizin en çok kullandığı favori sıfat kanlıdır (bloody)!

Haykırın, haykırın ve hoşça dans edin defalarca tahrif olmuş kitaplarınızda İslâm'ı gerçek deccal olarak öngören siz Hristiyanlar.

Haykırın, Cehennem şeytanları, sizin için kan dökme, yağmalama ve cana kıyma sizinle aynileşmiş bir spordur.

Haykırın ve Hristiyan çağının 1904 yılının 11. Günü ve çokça dans edin Somalî'de ülkesini savunan bin iki yüz Müslümanı hunharca katleden üç bin iki yüz haki giyinmiş Hristiyan.⁷⁶

⁷⁵ "In the service of the Sultan," *Wide World Magazine* 17 (June 1906): 223. Bu resim Dajani'den alınmıştır. bk. Dajani, *a.g.m.*, s. 455.

⁷⁶ Geaves, *a.g.e.*, s. 196.

1905 yılına kadar Şeyhülislâm Abdullah Quilliam, sürekli olarak Britanya hükümetinin geleneksel müttefiki olan Osmanlı'ya karşı tutumunun değişim politikasını dergilerdeki yazılarında ve konferanslarında dile getiriyordu. Mesela Balkan Savaşları esnasında Osmanlı'ya karşı kullanılmak üzere donanmayla savaş gemilerinin gönderilmesine karşılık dönemin başbakanı (Arthur Balfour) ve dışişleri sekreterinin (Lord Lansdowne) tekrar seçilmemesi için ülkede yaşayan Müslümanları el-Hilâl'de yayımlamış olduğu şu fetvayla uyarmıştır:

Ey inananlar, bu durum karşısında ayağa kalkın sesinizi gür ve açıkça duyurun. Allah'ın hakdinine, O'nun kutlu peygamberine ve müminlerin halifesine karşı saygısızca yapılan kötü davranış ve utanç verici hakaretin protesto edilmesi ve kınanması konusunda sessizliğin sesi olun.⁷⁷

Quilliam, İngiltere'de ülke çapında pek çok etkinliğe katılma ve Müslümanları temsil etmenin yanı sıra, ülke dışında da "şeyhülislâm" sıfatıyla merasimlere katılıyordu. Mesela bunlardan birinde, 1908 yılında Paris'te Selim Faris Efendi'nin cenaze namazında Osmanlı Paris elçiliği imamına yardım için bulunmuştur.⁷⁸

185

OMÜİFD

13 Mayıs 1908'de the Crescent'in haberine göre Quilliam ve büyük oğlu, Sultan tarafından İstanbul'a çağırılır, Cuma hutbesinde kısaca bundan bahsedilir ve 31 Mayıs'ta bir veda günü olacağı ve 6 hafta sonra şeyhin döneceği haber verilir.⁷⁹ Ancak, İstanbul'da işler pek iyi gitmemekte ve Halife ülke içerisindeki isyanlarla ve siyasî kavgalarla mücadele etmektedir. Nihayetinde Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle Abdullah Quilliam'ın da "şeyhülislâmlık" görevi son bulmuş olur. Hazeran'ın başlarında (1908) İstanbul'a giden şeyh, 32 yıl emek verdiği şehre artık Britanya Adalarının şeyhülislâmı olarak dönmeyecekti. Mühtediler LİE ve caminin kapanmaması için çaba gösterecekler de bunda başarılı olamamışlardır. 1950'lerdeki Yemen, Somali ve Güney Asya'dan göçmen

⁷⁷ Ae., s. 104.

⁷⁸ Geaves, *a.g.e.*, s. 129.

⁷⁹ Ae., s. 129.

Müslümanların gelişine kadar şehirde resmi olarak kayıtlı camii bulunmamaktadır.⁸⁰

IV. Henry de Léon (Mustapha Haroon): Şeyhülislâm Abdullah

Quilliam'ın esrarengiz kişiliği, Woking cami ve Londra Müslüman cemiyetine intisabı

1908 den itibaren 1932 yılına, yani ölümüne kadar Henry de Léon ya da Haroun de Léon ismini kullanan Quilliam, Geaves'in nitelemesiyle bir 'alacakaranlık'⁸¹ devresine girmiştir. Liverpool'da kendisiyle beraber gazete ve dergilerde yazan Léon ismini neden kullanmış, bu şahsın akıbeti ne olmuş gibi sorular netlik kazanmamıştır. Geaves, konuyla ilgili iddiaları ve faraziyeleri inceledikten sonra Quilliam'ın Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı'nın yandaşı bir duruş sergilemesi ve Halife'nin tahttan indirilişi ile savaş sonrasında Osmanlı'nın çöküşü böyle gizemli bir kimlik altında Britanya'da varlığını sürdürmeyi amaçladığı ihtimalinin güçlü olduğuna dikkat çeker. Ayrıca 1907 yılında Liverpool'da Martha May Peters adlı bir davacının kocasının onu aldatması karşısında boşanma davasını Quilliam'ın üstlendiği ve bu davada mahkemeye sunulan deliller ve şahitlerle ilgili birtakım şaibelerin olduğu da kraliyet savcısının tetkikiyle ortaya çıkmış ve Quilliam hakkında sansasyonel birtakım söylentiler yayılmıştır.⁸² Şeyhülislâmın oğlu Bilal'in de Liverpool şehrinde birtakım dolandırıcılık işlerine adının karışması ve LİE'in bulunduğu binaların satılması da Quilliam'ın bu şehre gelememesi ve farklı bir isim olarak ortaya çıkmasının nedenlerinden biri olabilir. Bu iddialar netlik kazanmamıştır ve birtakım uydurma haberler, karalama kampanyaları da yok değildir. Ancak şu bir gerçekliktir ki o da Quilliam'ın ve Henri (Mustapha) de Léon'un aynı kişi olması. H. Leon'un 1929'da yazmış olduğu

186

OMÜİFD

⁸⁰ Ae., s. 130.

⁸¹ Ae., s. 251.

⁸² Bu iddiaların birinde boşanma davasında avukatlığını üstlendiği Martha May Peters de Quilliam ve oğlu Ahmed ile beraber İstanbul'a gitmiştir. Bk: Geaves, *a.g.e.*, s. 255-6.

vasiyetname 1932 yılında açılmış ve bizzat kendi ifadesiyle “Ben Henri M. Leon olarak bilinen William Henry Quilliam”⁸³ bilgisine ulaşılmıştır.

Geaves, bu durumu etraflıca analiz ettikten sonra şeyhülislâm Abdullah Quilliam’ın 1908 yılından sonra İstanbul’dan dönüşünde gerçek Henri de Léon’un 1908-1912 yılları arasında öldüğü kanaatine sahiptir. Dul kalan karısı Edith Miriam Spray (Mrs. De Léon), Quilliam’a baskı yapmış olacak ki onunla evlenmeyi ve kocasının ismi ve unvanını devam ettirmiştir.⁸⁴ Mary olarak bilinen Edith Miriam, Quilliam’ın son eşidir ve ölümünde yukarıdaki vasiyetnamede geçtiği gibi de bu gizem açıklanmıştır.



Resim 4: Henry Mustapha Léon’ a ait iki portre. Sağdaki, Quilliam olarak Sultan II. Abdülhamid’den almış olduğu madalya ve nişanları gösteriyor.⁸⁵

Henri de Léon (ya da Haroon Mustapha) olarak bilinen kişi esasen Quilliam’ın Liverpool’daki faaliyetlerinde ve ailesinin sıkıntılı anlarında

⁸³ Çiftçi, *a.g.t.*, s. 43.

⁸⁴ Geaves, *a.g.e.*, s. 261.

⁸⁵ *Ae.*, s. 199.

yanında bulunan çok yakın arkadaşıdır. Hatta Liverpool'da Manx tarihi, jeoloji ve İslâm medeniyeti tarihi ile ilgili konferanslar vermiş biridir. Dolayısıyla, Quilliam, Henri de Léon olarak, pek çok dili konuşan ve akademik kariyer yapmış çok yönlü bir entelektüel olarak Londra'da hayatına yeni bir sayfa açmıştır. *el-Hilal* ve *el-Âlemü'l-İslâmî* gibi açıktan İslâmî dava yapma imkanı olmasa da 1913 yılında *The Philomath* dergisini hanımı Edith Miriam ile beraber (eş editör) çıkarmaya başladı. Bu yayın, H. de Léon'un dekanı olduğu *the Societé Internationale de Philologie Sciences et Beaux-Arts* adlı kolejin resmi yayın organı idi ve 1917'de ikinci bir yayın olarak *the Physiologist* yayına başlamıştır.⁸⁶

Ayrıca Londra'da aristokrat tabakadan Lord Headley, Marmaduke Pickthall, Khalid Sheldrake, Sir Archibald Hamilton, Sir Lauder Brunton ve Lady Evelyn Cobbald gibi mühtedilerden oluşan Woking cemiyetinin bir müdavimidir artık.⁸⁷ Liverpool'daki gibi aktif liderlik ve konuşmalar yapmasa da İslâm toplumunun birlik ve beraberliği uğrunda hiçbir fedakarlıktan kaçınmamış yazı ve söylemleriyle desteklemeye devam etmiştir. Lord Headley'in kurduğu "Anglo-Osmanlı topluluğu" ve halifelik sisteminin desteklenmesiyle ilgili Hindistan menşeli "Hilafet Hareketi" gibi inisiyatifleri de desteklemiştir.⁸⁸

Woking Cami ve cemiyeti kurucusu oryantalist Leitner'in sıkı kurallarıyla sadece Müslüman öğrencilerin ibadet edebilecekleri bir mekân konumunda idi. Lord Headley, 1914 yılında rahatça kendi anladıkları ve rahat bir esneklikle yaşadıkları İslâm'ı yayma ve anlatma fırsatı bulabilmek için "British Muslim Society" (İngiliz Müslüman Topluluğu) adlı kurumu kurmuştur. De Léon, bu toplulukta Hoca Kemalettin ile başkan yardımcısı olarak görev almıştır. "The Islamic Review" adlı dergi de bu amaçla yayımlanmaya başlanmıştır.⁸⁹

⁸⁶ Ae., s. 268.

⁸⁷ Ae., s. 269.

⁸⁸ Ae., s. 273.

⁸⁹ Geaves, *a.g.e.*, s. 269.

Bir Hanefi-Sunni olan Quilliam ya da H. de Léon, bu cemiyet vasıtasıyla İngiltere'deki diğer mezhep ve görüşten olan Şiiiler, Ahmediyye (Kadiyani-Lahori) müntesipleri ile hep hoşgörü çerçevesinde İslâm'ın genel kardeşliği anlayışı ile yakınlık kurmaya çalışmış ve ilişkilerini bu yönde devam ettirmiştir. Quilliam, H. de Léon olarak 28 Nisan 1932'de vefat etmiş, Lord Headley ve Marmaduke Pickthall'ın de medfun olduğu Woking kasabasındaki Brookwood Cemetery adlı mezarlığa defnedilmiştir.

V. Abdullah Quilliam'ın dînî senkretizmi?

Britanya'da açılmış ilk cami olma özelliğini taşıyan LİE'in hem fiziksel olarak hem de kültürel olarak çok fonksiyonlu bir yapı olması bazı eleştirilerin odak noktasını oluşturmaktadır. Yani hem dînî ritüellerin yerine getirildiği hem de sosyo-kültürel faaliyetlerin icra edildiği bir mekân olması, Abdullah Quilliam'ın İslâm dinini tahrif ettiği iddialarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. LİE'de caminin geleneksel fonksiyonlarının (ibadet, dînî eğitim ve irşad faaliyetleri) yanı sıra sosyo-kültürel (nikah merasimleri, toplantılar, eğlence, vs.) faaliyetlerin de yapılması ve İngiliz günlük kültürel yaşantısının da İslâm'a uyarlanmaya çalışılması bu eleştirilere zemin hazırlamıştır. Meselâ Noel günlerinde çeşitli eğlencelerin ve organizasyonların tertip edilmesi, Pazar günlerinde vaaz ve dînî hitabetin olması, konferans salonunda piyanonun çalınarak kadın-erkek beraberce ilahilerin söylenmesi, konser ve gösteriler gibi etkinliklerin olması verilebilecek örneklerden bazılarıdır.

Ocak 1900'de caminin aktiviteleri içerisine Quilliam yeni bir etkinlik kattı. Perşembe geceleri cemaat mensupları konferans salonunda bir araya gelerek sosyalleşme ve kültürel bağları kuvvetlendirmek için masa ve kart oyunlarını oynayabileceklerdi. Ayrıca şeyhin Cuma namazında okuduğu ayetlerin kıraati ve mealî üzerine de haftalık kıraat dersleri koyulmuştu.⁹⁰

⁹⁰ Ae., s. 123.

Yukarıda zikredilen uygulama ve faaliyetler Quilliam'ı eleştirilerin hedefi haline getirmişti. Konuyla ilgili yapılan alıntılarının birinde Medineli bir şeyh olan Abdülkerim Marat'ın LİE'î ziyareti ve izlenimlerini İslâmî bir dergi olan Thumrat'a yazmış olduğu mektubunda aktarmıştır.⁹¹ Özetle, Quilliam'ın ve etrafındaki Müslümanların dinden bihaber olduklarını ve eğer öğrenmek isterlerse dini anlatmak için üç alimi buraya gönderebileceğini ifade ederek mektubu bitirir Şeyh Abdülkerim. Diğer bir alıntı da Quilliam'ın gizli bir ajan gibi çalıştığı ve ders halkalarına katılanlar arasında polislerin olduğu ve bu polislerin zaman zaman Osmanlı topraklarına Quilliam tarafında gönderildiklerini iddia etmektedir.⁹²

Kimi zaman dini tahrif eden "bid'atçı", kimi zaman İslâm dinini emellerine alet eden bir "sahtekâr" olarak nitelenen Quilliam, kanaatimizce bu ithamları hak etmemektedir. Araştırmalarını titizlikle yürüten ve akademik objektifliğiyle yakinen tanıdığım Geaves'in da böylesi iddiaları ele almamış olması kanaatimizi desteklemektedir. Liverpool Başşehbenderi İsmail Lütfi Bey'in 1891 yılında yapmış olduğu tahkikatta "İngilizlerin din açısından çok serbest olmadıkları, Müslümanlığa da çok sıcak olmadıkları"⁹³ şeklindeki görüşü sonrasında Sultan Abdülhamid'in Abdullah Quilliam'ı 'şeyhülislâm' olarak ataması ise bir ironi olarak görünmekte ve tarihi gerçekliklere uymamaktadır. Henüz Müslüman olmuş bir avuç dolusu mühtedinin mükemmel bir şekilde ibadet yapmalarını ya da Arapça konuşmalarını beklemek de haksızlık olacaktır. Ayrıca, cami içerisinde sandalyelerin bulunması, zaman zaman piyano çalınarak ilahilerin okunması kültürel bir yaklaşım olarak değerlendirilmelidir ki her ulusun etnik ve kültürel bu tarz yaklaşımları İslâm medeniyetinin hoşgörüsü ile öğütülmüştür.

Tarihi gerçekliklere baktığımızda Quilliam'ın yaklaşık 6 yıl kadar Fas ve Cezayir'de bulunup geleneksel İslâmî bir eğitim aldığı ve 1893 yılında da el-Kayravan üniversitesi tarafından "fahri alim" unvanı veril-

⁹¹ Çiftçi, *a.g.t.*, s. 29, Barbaros Akıncı da bu alıntıyı aynen aktarır!

⁹² Akıncı, *a.g.m.*, s. 10.

⁹³ Akıncı, *a.g.m.*, s. 9.

diğini yukarıda aktarmıştık. Ayrıca, gerek Quilliam'ın yazmış olduğu kitap olsun (the Faith of Islam) gerekse gazete ve dergide çıkan yazıları (el-Hilâl ve el-Âlemü'l-İslâmî), konuşmaları ve fetvaları incelendiğinde onun ne kadar İslâmî bir bilgi birikimine sahip olduğu anlaşılacaktır. Zamanın imkanları ve şartları düşünüldüğünde İslâm hakkında korkunç bir düşmanlığa veya önyargıya sahip olan Britanya kamuoyu karşısında böylesine bir başarıya ulaşmak, yani toplamda 600'e⁹⁴ yakın insanın hi-dayetine vesile olmak bu iddiaları ortaya atanların belki rüyasında bile göremeyeceği türden müthiş bir başarıdır.

Sonuç

On dokuzuncu yüzyılın sonunda Britanya imparatorluğunun sömürgele-rine açılan kapısı durumundaki en işlek liman şehirlerinden birinde Wil-liam Henry Quilliam adında başarılı bir avukat ve çok yönlü kişiliğiyle meşhur İngiliz mühtedi üzerine odaklanan bu çalışmada, bir avuç İngiliz mühtedinin Liverpool İslâm Enstitüsü vasıtasıyla seslerini mahallî ölçek-ten nasıl uluslararası topluma duyurduklarına şahit olmaktayız. LİE, Britanya'da kurulmuş olan ilk İslâmî müessese olması ve sonrasında yurt içinde ve dışında kurulacak olan mahallî ve ulusal kuruluşlara emsal teşkil etmesi bakımından büyük bir önem arz etmektedir.

Abdullah Quilliam ve arkadaşları, dünyada Müslümanlar hakkın-daki ayrımcılık ve yaygın olumsuz algıyı yıkmak, Britanya imparatorlu-ğunun yönetimi altında olan ülkelerdeki Müslüman azınlıklara *The Cres-cent* ve *The Islamic World* gibi yayın organlarıyla ulaşmayı ve onları Bri-tanya'daki faaliyetlerinden haberdar etmeyi amaçlamıştı. Eric Germain'in aktardığına göre Avusturalya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika'daki kol-onilerde yaşayan azınlık Müslümanlar kendilerine karşı yapılan olumsuz

⁹⁴ 10 Ocak 1906 tarihli *The Crescent* gazetesi, Quilliam'ın tebliğ hareketini başlattığı 1887'den itibaren 600'e yakın sayıda kişinin ihtidâ ettiğini rapor etmiştir. bk. Çiftçi, *a.g.t.*, s. 42.

ithamları bertaraf etmek ve Quilliam'ın metodunu kullanarak buralarda İslâm'ın temsil edilmesi gayreti içerisinde olmuşlardır.⁹⁵

LİE'nin kurulması ve idame ettirilmesinde Quilliam, bütün aile fertleriyle çalışmış, avukatlık ve kitap gelirlerini de bu uğurda sarf etmekten çekinmemiştir. Hakkında pek çok maddi yolsuzluk yaptığı iddiaları olmasına rağmen, Geaves'in araştırmasının incelediğimizde genelde bu tür iddiaların Hindistan menşeli ve asılsız olduğunu görürüz. Aksine, Quilliam değil de Quilliam'ın bizzat kendisine yolsuzluk yapılmıştır. Hindistan'a gönderilen dergi ve gazetelerin ücretlerini almak şöyle dursun, pek çok Hintli Müslümanın LİE adına bağış topladıkları ve istismar ettikleri de tarihî bir gerçekliktir. Muhtemelen Hindistan'daki Müslümanların Quilliam'dan etkilenip fetvalarıyla hareket etmelerini önlemek için İngiliz-Hint yönetimi de bu tarz iddiaları desteklemiştir. Yukarıda de bahsedildiği gibi, Quilliam'ın Sudan meselesinde vermiş olduğu fetva İngiliz taraftarı olan pek çok Hintli alim tarafından reddedilmiş ve Quilliam'ın kendisini sadece dine odaklaması gerektiği tavsiye edilmiştir.

Abdullah Quilliam'ın sıra dışı bir uygulama olarak Britanya ve Adaların Şeyhülislâmı unvanını alması ve bu makamı ülkedeki bütün Müslümanları temsil etme yönündeki gayretleri de büyük önem arz etmektedir. Halife Abdülhamid'i yukarıda detayları verilen Afrika ve Avrupa'da birtakım vesilelerle temsil etmesi onun bu göreve uluslararası alanda ne kadar önem verdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Şeyhülislâm Quilliam, milliyetçi akımların yaygınlaştığı ve İslâm topraklarının bu akımlarla bölünüp sömürgeci devletlerin kendi aralarında paylaşılması karşısında 'anti-ulusalcı' bir duruş sergileyerek ümmetin kurtuluşunun ümmetin birlik ve beraberliğine bağlı olduğunu vurgulamıştır. Modern bilimle İslâm'ın asla çatışmadığını defalarca vurgulayarak, aksine İslâm'ın bilimi her daim desteklediğini yazı ve konuşmalarında vurgulamıştır. Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle, Abdullah Quil-

⁹⁵ Germain, Eric, *Southern Hemisphere Diasporic Communities in the Building of International Muslim Public Opinion at the Turn of the Twentieth Century*, Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, Vol. 27/1, 2007, pp. 126-138.

liam da LİE ve şeyhülislâmlik makamıyla çıkmış olduğu zirveden ani bir düşünüşle gizemli bir kişilik adı altında 32 yıl emek vermiş olduğu şehirden uzak Londra'da Woking cemiyetine katılarak faaliyetlerine devam etmiştir.

Kaynakça

- Akıncı, Barbaros, William Henry Quilliam ve Liverpool İslam Cemiyeti, VAKANÜVIS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches, Yıl/Vol. 1, Sayı/No. 2 Güz/Fall 2016.
- Armağan, Mustafa, Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı 2, Timaş Yay., İstanbul, 2009.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)
BOA., Y.PRK.EŞA.12/28.
BOA.TFR.I.M.25/2452
BOA.Y.PRK. MŞ, 6/41
- Bayram, Aydın, *Sunni Muslim Religious Life in Britain: With Special focus on Religious Practices, Religious Authority, and Intra-faith relations*, Lulu Publishing, London, 2014.
- Çiftçi, Muhammed Recai, Mühtedî Abdullah Henry Quilliam'ın 'Din-i İslâm' Adlı Eserinin ve Makalelerinin Kelâmî Açından Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- Dabağyan, Levon Panos, Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Dajani, Amjad Muhsen S., The Islamic World, 1893-1908, Victorian Periodicals Review, Vol. 47: 3, Fall 2014, pp. 454-475.
- Deringil, Selim, Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin İcadı', 'Muhayyel Cemaat' ('Tasarımlanmış Topluluk') ve Panislamizm, Toplum ve Bilim, 1991, c. 54, S. 55.
- Geaves, Ron, *Islam in Victorian age: The Life and Times of Abdullah Quilliam*, Kube Publishing, Markfield, 2010.
- Georgeon, François, Sultan Abdülhamid (Abdülhamid II, le sultan calife), çev. Ali Berktay, İletişim Yay., İstanbul, 2012.
- Germain, Eric, *Southern Hemisphere Diasporic Communities in the Building of International Muslim Public Opinion at the Turn of the Twentieth Century*, Comparative Studies of South Asia, Africa and

the Middle East, Vol. 27/1, 2007, pp. 126-138.

Gilham, Jamie, Britain's First Muslim Peer of the Realm, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2013: v. 33, no 1, pp. 93-110.

Gilliat-Ray, S., *Muslims in Britain, An Introduction*, Cambridge, Cambridge University Press., Cambridge, 2010.

Kılınç, Arzu, II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid: c. 1*, Erciyes Üniversitesi Yayınları no 184/2011, ss. 265-279.

Koloğlu, Orhan, Abdülhamit Gerçeği, Gür Yayınları, İstanbul, 1987.

Mardin, Yusuf, Abdülhak Hamid'in Londrası, Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul, 1976.

O. Sykes et al./A city profile of Liverpool, *Cities* 35(2013) 299-318.

Osmanoğlu, Ayşe, Babam Abdülhamid, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Özcan, Azmi, Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid: c.1*, Erciyes Üniversitesi Yayınları no 184/2011, ss. 283-295.

194 Quilliam, Abdullah, Half a century of Islam in England, (Şeyhu'l-İslâm
OMÜİFD Abdullah Quilliam tarafından Mısır'da Genç Müslüman Birliği
Merkezinde 2 Ağustos 1928'de vermiş olduğu konferans.) Bknz.
www.abdullahquilliam.com (20 Temmuz 2016).

Quilliam, W. Henry, Fanatics and Fanaticism: a lecture, At the Vernon Temperance Hall, Liverpool, T.Dobb & Co., Printers, 229, Brownlow Hill, 1890.

Quilliam, W.H., The Faith of Islam: An Explanatory Sketch of the Principal Fundamental Tenets of the Moslem Religion, Willmer Brothers & Company Ltd., Liverpool, 1892.

Sırma, İhsan Süreyya, II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti, Beyan Yay., İstanbul, 1990.

Sultan Abdulhamid, Siyasi Hatıratım, Dergah Yay., İstanbul, 1984.

The Crescent, 708, 7 December 1898.

The Crescent, v.1, n.1, 1893.

The Crescent, v.17, n.421, 1901.

<http://www.abdullahquilliam.org> (20 Eylül 2016).

<http://www.abdullahquilliam.com> (10.05.2016).

